

JAKUB POTULSKI
UNIWERSYTET GDAŃSKI

„ISLAMSKI PROBLEM” W CESARSTWIE ROSYJSKIM ZA PANOWANIA PIOTRA I I KATARZYNY II

Od czasu ukształtowania się przed ponad pięciuset laty podstaw systemu rosyjskiej państwowości na jej naturę i dynamikę duży wpływ ma wewnętrzne zróżnicowanie etniczno-kulturowe. Zróżnicowanie to jest wynikiem podjętej przez Wielkie Księstwo Moskiewskie od XV w. ekspansji terytorialnej. Krótco po tym, jak w 1547 r. wielki książę Iwan Groźny przyjął tytuł cara, rozpoczął się proces szybkiej ekspansji w kierunkach wschodnim (na tereny zamieszkiwane przez ludność tatarską) oraz południowym (w głąb urodzajnych ziem stepowych). Stopniowo powiększane terytorium stało się coraz bardziej zróżnicowane pod względem geograficznym i społecznym. W miarę rozrostu państwa wewnątrz niego pojawiały się coraz silniejsze czynniki dezintegrujące i odśrodkowe, takie jak: 1) znaczne odległości w obrębie kraju, przy związanej z tym różnorodności geograficznej; 2) istnienie naturalnych barier komunikacyjnych w postaci mórz, bagien, gór, pustyni; 3) brak odpowiedniej infrastruktury komunikacyjnej umożliwiającej integrację państwa; 4) różnice struktury rasowej, narodowościowej, językowej i religijnej; 5) powiązanie regionów przygranicznych z innymi państwami. Powodowało to, że jednym z podstawowych problemów wewnętrznych, które władze musiały rozwiązać, było zagadnienie zarządzania olbrzymim i zróżnicowanym geograficznie, etnicznie i religijnie terytorium państwowym.

Istnienie sprawnego systemu władz publicznych sprawujących władzę na danym terytorium stanowi nieodłączny element procesów istnienia bądź destrukcji organizmów państwowych. Praktyka pokazuje, że rozwój społeczeństwa i przetrwanie wspólnot politycznych nie może urzeczywistnić się bez właściwego zarządzania, tj. bez uporządkowanej i uregulowanej działalności państwa wyrażającej się w formułowaniu celów grupowych, legitymizowaniu ich, a także mobilizacji zasobów i realizacji celów za pomocą systemu administracji państwowej. Nie ma znaczenia, czy było to państwo despotyczne, niewolnicze, feudalne czy też nowoczesne państwo narodowe – w każdym z nich występowały lepiej lub gorzej rozumiane i wykonywane funkcje planowania, organizowania, kierowania (przewodzenia) oraz kontroli. Osoby będące w danym państwie u władzy zawsze próbują wdrażać takie

praktyki postępowania, które pozwolą na osiągnięcie zamierzonych celów. Pojawia się pytanie, czy historycznie wypracowane praktyki zarządzania zachowują swoją ciągłość i poprzez reprodukcję struktur polityczno-administracyjnych są przekazywane następnym pokoleniom, ulegając stabilizacji i instytucjonalizacji? Instytucje polityczne są instytucjami „konserwatywnymi”, co oznacza, że procesy zmiany są długotrwałe, a ład polityczny zachowuje swoją ciągłość wyrażającą się w praktykach zarządzania. Nawet jeżeli formalne instytucje polityczne zostają zastąpione przez inne (zmieni się struktura systemu politycznego), to system wartości, norm i zachowań politycznych pozostaje stabilny, determinując zachowania aktorów politycznych.

Niezależnie od licznych i często radykalnych zmian zachodzących w rosyjskiej rzeczywistości społeczno-politycznej państwo to zachowuje ciągłość i stanowi spójny ład ideowy kształtujący postawy, zachowania i wzory właściwe dla jego narodu oraz relacji pomiędzy instytucjami państwa i społeczeństwem. Na współczesny stan i strukturę rosyjskiego systemu politycznego w istotnym stopniu oddziałuje tradycja wynikająca z historycznego rozwoju poszczególnych elementów tego systemu. W historii Rosji istnieją bardzo specyficzne wzory zarządzania, a pewne rozwiązania są wciąż powielane i dostosowywane do zmieniającej się rzeczywistości. Analiza występujących w historii sposobów rozwiązywania problemów związanych z zarządzaniem państwem może pozwolić na wykrycie pewnych prawidłowości i wzorów postępowania związanych z funkcjonowaniem rosyjskiego systemu społeczno-politycznego. Rosja jest krajem wieloetnicznym, zróżnicowanym społecznie i kulturowo, i stały element jej polityki wewnętrznej stanowi dążenie do stworzenia spójnego systemu administracyjnego umożliwiającego skuteczne zarządzanie wysoce złożonym organizmem społeczno-politycznym. Dlatego też ważnym zagadnieniem badawczym jest próba analizy działań, które rosyjskie władze podejmowały w przeszłości, i szukanie pewnych prawidłowości i typowych rozwiązań składających się na historycznie ukształtowaną specyfikę tamtejszego systemu polityczno-społecznego, gdyż tożsamość danego podmiotu wyznaczają procesy historyczne i procesy reprodukcji struktur społecznych.

Rosja zawsze była uważana za państwo bardzo scentralizowane, w którym liczył się właściwie jeden ośrodek władzy – stolica skupiająca elity polityczne. W popularnym obrazie jest ona „imperium”. Taki obraz Rosji, poza propagandowo-publicystycznym charakterem, odnosi się m.in. do specyficznego sposobu organizacji władzy i zarządzania przestrzenią państwową. Przyjmuje się, iż imperia stanowiły szczególną formę organizacji politycznej społeczeństw ludzkich. Ich historia to zawsze dzieje relatywnie małej społeczności politycznej podbijającej inne ludy i obszary, nierzadko osiedlającej się pośród nich; zawsze zaś wcielającej je za pomocą połączonych mechanizmów przemocy, prawa, kultury i ekonomii w ramy większego tworów społeczno-ekonomicznego i politycznego. Kluczową rolę w politycznej i przestrzennej organizacji imperium odgrywa hierarchiczny rząd metropolitalnego centrum nad peryferiami. Wszystkie imperia mają stolicę, która koncentruje instytucje

imperialnej władzy i bogactwa, dążąc do zarządzania zróżnicowanymi i odległymi populacjami z jednego geograficznego centrum¹.

Historia Rosji to w dużej mierze historia ekspansji terytorialnej, począwszy od niewielkiego Księstwa Moskiewskiego, liczącego ok. 10 000 km², aż do okresu ZSRR, którego terytorium osiągnęło po drugiej wojnie światowej 22 402 200 km². Poszerzając swoje terytorium, Księstwo Moskiewskie wkroczyło w XV w. na tereny zamieszkiwane przez społeczności i grupy etniczne posiadające swoją odrębność kulturową. Terytorium państwa stawało się coraz bardziej zróżnicowane geograficznie i społecznie, przede wszystkim ze względu na włączenie terenów zasiedlonych przez ludność pochodzenia tatarskiego wyznającą islam. Władcy rosyjscy musieli zmierzyć się z istotnymi wyzwaniem. Jak zorganizować zarządzanie nowymi obszarami? Jaki prawny i społeczny status przyznać nowym poddanym? Co robić z poprzednimi, regionalnymi elitami politycznymi – zdominować je i zniszczyć czy też przyjąć na służbę państwową? I wreszcie, jaką prowadzić politykę wobec innych religii – czy wprowadzić szerokie chrześcijańskie misjonarstwo w celu schryścianizowania podbitych ludów, czy też prowadzić politykę tolerancji religijnej? Od odpowiedzi na te pytania w dużym stopniu zależała przyszłość państwa.

W ponadtysiącletniej historii Rosji dominował unitaryzm i centralizacja władzy, ale występowały także tradycje regionalizmu, samorządności i autonomii. Historia Rosji to także historia relacji i współzależności dwóch sił: centrum (państwa-imperium) i prowincji (zamkniętych wspólnot lokalnych i regionalnych). Państwo rosyjskie objęło swoim zasięgiem bardzo zróżnicowane tereny, a tę różnorodność spajał jednolity system polityczny, a w zasadzie lojalność wobec władzy centrum. Jednakże z jednej strony było to państwo rzeczywiście scentralizowane, hierarchiczne, autokratyczne, gdzie autorytet suwerena był absolutny. Z drugiej strony przestrzeń, warunki geograficzne kraju i jego zróżnicowanie etniczno-religijne poważnie utrudniały sprawowanie bezpośredniej kontroli nad wieloma obszarami. Dlatego też przestrzeń państwa organizowano doraźnie, zależnie od okoliczności, w miarę dokonywania podbojów. Przez długi czas był to system elastyczny, w którym stosowano zróżnicowane formy sprawowania władzy. Dopiero rozwój cywilizacyjny i techniczny XIX, a zwłaszcza XX w., umożliwił ściślejszy nadzór nad każdym niemal regionem i zaznaczył się silniejszą tendencją do uniformizmu i centralizmu.

Ogólnie podstawowa zasada władzy w Rosji polegała na tym, iż centrum ustanawiało w prowincjach jednolity reżim polityczny. Pochodzący z centrum „impuls władzy” słabł w miarę oddalania się od tego centrum. Czym bardziej słabła imperialna integracja państwa, tym bardziej rosła samodzielność jego prowincji². Stosunek państwa do nie-Rosjan aż do połowy XIX w. cechowała różnorodność postaw wobec poszczególnych grup etnicznych, będącą wypadkową interesów państwa rosyjskiego oraz sytuacji społecznej i politycznej w danym regionie. Polityka państwa

¹ Por. S.D. Tansey, *Nauki polityczne*, tłum. J. Gilewicz, Poznań 1997, s. 50-54; A. Colás, *Imperium*, tłum. J. Dobrowolski, Warszawa 2008, s. 15-19; P. Buhler, *O potęgę w XXI wieku*, tłum. G. Majcher, Warszawa 2014, s. 36, 39-40.

² W. Marciniak, *Rozgrabione imperium*, Kraków 2001, s. 90.

była pragmatyczna, elastyczna, skłonna, co prawda w sposób nierówny, do respektowania *status quo* na nowo podbitych terytoriach. Taka „polityka funkcjonalizmu” miała na celu zapewnienie wewnętrznej stabilności i utrzymania dominacji moskiewskiej na podbijanych/inkorporowanych terenach. Zwornikiem całego systemu politycznego była lojalność wobec cara oraz dynastii i dopiero zakwestionowanie tej lojalności spotykało się z reakcją przybierającą niekiedy postać interwencji zbrojnej. Specyficzną cechą polityki etniczno-konfesyjnej stanowił jej „konserwatyzm” społeczny polegający na unikaniu posunięć, które mogłyby zachwiać pozycją lokalnej arystokracji postrzeganej jako najwygodniejszy partner wśród podbitych narodów³.

Szczególnie interesującym okresem w historii Rosji jest panowanie Piotra I (1682-1725) oraz Katarzyny II (1762-1796) – władców, którzy są uważani za twórców nowoczesnego państwa rosyjskiego. Ich rządy przypadają na okres, kiedy w Europie Zachodniej kształtuje się nowa forma organizacji politycznej, jaką było nowoczesne państwo narodowe, forma, która okazała się niezwykle funkcjonalna, wypierając stopniowo inne. Przejście od heterogenicznej i rozproszonej struktury politycznej średniowiecznej Europy do homogenicznej sieci scentralizowanych państw narodowych wiązało się m.in. z rozszerzaniem zakresu i skali władzy państwowej. Charles Tilly analizując procesy państwowotwórcze w Europie Zachodniej, zwracał uwagę na szczególną rolę wojen i rywalizacji o władzę. Wraz z upowszechnieniem się nowych technologii i sposobów prowadzenia wojen stawały się one coraz bardziej kosztowne i wymagały coraz bardziej złożonej organizacji i zaplecza. Stało się to przyczyną wzmożonych wysiłków państwa, które z czasem zaczęło sprawować monopolistyczną kontrolę nad środkami przymusu. Wysiłki te kierowały się głównie ku wydobyciu od podległej ludności jak największych środków finansowych. Było to możliwe dzięki rozwojowi scentralizowanej i zbiurokratyzowanej administracji oraz poszerzaniu sfery kontrolowanej przez państwo⁴. Podstawową zasadę centralistycznie zorganizowanego państwa absolutnego stanowiła suwerenność władcy w tworzeniu prawa publicznego i sprawowaniu kontroli nad środkami przymusu, co miało służyć realizacji interesów politycznych jako interesów szczególnego rodzaju, a przede wszystkim zapewnieniu porządku wewnętrznego i suwerenności zewnętrznej. Nowoczesna organizacja państwa okazała się niezwykle efektywna i pozwalała na osiągnięcie przewagi w rywalizacji z innymi organizmami politycznymi. Jednocześnie jednak procesy kształtowania się nowoczesnego państwa wywoływały wewnętrzne konflikty, w tym m.in. lokalne opozycje wobec zakusów dominujących elit krajowych (lub aspirujących do tej roli) oraz ich biurokracji (typowe reakcje regionów peryferyjnych, mniejszości językowych oraz kulturowo zagrożonych grup ludności na naciski centralizującej, standaryzującej i racjonalizującej maszyny państwa), zaś wczesne fale kontrmobilizacji często zagrażały terytorialnej jedności kraju, federacji lub imperium⁵.

³ W. Zajączkowski, *W poszukiwaniu tożsamości społecznej. Inteligencja baszkirska, buriacka i tatarska wobec kwestii narodowej w Cesarstwie Rosyjskim i ZSRR*, Lublin 2001, s. 37.

⁴ Ch. Tilly, *The formation of national states in western Europe*, Princeton 1975, s. 73.

⁵ Por. S. Lipset, S. Rokkan, *Party systems and voter alignments cross-national perspective*, New York 1967.

Ze względu na swoją efektywność nowoczesna forma państwa rozpowszechniła się w całej Europie, stając się dominującym sposobem organizacji życia społeczno-politycznego. Państwa, które nie były w stanie skutecznie się modernizować, przegrywały w rywalizacji politycznej. Wzory nowoczesnej organizacji administracyjno-politycznej dotarły także do Rosji, która pod koniec XVII w. stanęła przed problemem modernizacji swojej struktury państwowej, tak aby przetrwać i móc uczestniczyć w europejskiej polityce jako potęga polityczno-militarna. Stworzenie scentralizowanego państwa i systemu zburokratyzowanej administracji na rozległym i zróżnicowanym terytorium Rosji było niezwykle trudne i napotykało wiele trudności związanych m.in. z olbrzymim zróżnicowaniem etniczno-kulturowym.

Jeden z problemów rosyjskiej państwowości stanowiło wewnętrzne zróżnicowanie religijne oraz kwestia ułożenia wzajemnych stosunków na linii państwo-muzułmanie. Przyłączenie do państwa moskiewskiego chanatów kazańskiego i astrachańskiego za rządów Iwana IV Groźnego spowodowało, że w skład państwa weszły tereny zamieszkiwane przez nieruskie i nieprawosławne ludy należące od odmiennego kręgu kulturowego i posiadające swoje własne tradycje polityczne. Rozciągnięcie wpływów na obszary Powołża oraz południowego Uralu spowodowało, iż w granicach państwa znalazła się duża liczba osób będących wyznawcami islamu. Włączenie muzułmanów do systemu politycznego było niełatwym przedsięwzięciem, a różnice religijne i kulturowe utrudniały utrzymanie spójności państwa. Do czasu inkorporowania Chanatu Kazańskiego relacje prawosławnej Rusi ze światem islamskim miały charakter relacji zewnętrznych, a religijny skład państwa był jednorodny. Poddani książąt ruskich należeli do wyznawców prawosławia, które odgrywało dominującą rolę w życiu polityczno-społecznym Rusi. Jedynym wyjątkiem byli wyznający islam Tatarzy karaimscy, którzy już w XV w. przeszli na służbę władców moskiewskich przygotowujących się do wojny o Chanat Kazański. Sytuacja wewnętrzna zmieniła się, gdy w jego skład weszły terytoria w większości zamieszkałe przez wyznawców islamu (Powołże, południowy Ural, zachodnia Syberia). Wówczas to pojawił się problem uregulowania statusu muzułmanów w państwie moskiewskim.

Podbój Chanatu Kazańskiego przez Iwana IV w ruskich latopisach i tradycji ikonograficznej był przedstawiany najczęściej jako zwycięstwo chrześcijaństwa nad „bezbożnikami”. Dla władców moskiewskich szczególną rolę odgrywało prawosławie, będąc elementem oficjalnej ideologii państwowej. Władcy moskiewscy prezentowali się jako spadkobiercy prawosławnego cesarstwa bizantyńskiego, a Rosję jako kraj, w którym zachowało się prawdziwe chrześcijaństwo („Moskwa – Trzeci Rzym”). Dlatego też po zajęciu Kazania struktury państwowe Chanatu Kazańskiego zostały zniszczone, meczety w mieście zburzone, a Tatarzy-muzułmanie wysiedleni ze strategicznie ważnych regionów (na ich miejsce osiedlano chłopów rosyjskich). Prawosławna cerkiew rozpoczęła aktywną działalność misjonarską wśród nowo podbitych ludów. Władze moskiewskie podjęły działania na rzecz ich chrystianizacji, aby umocnić się na wschodnich rubieżach państwa i uzyskać bezpieczną bazę dla dalszej ekspansji na wschód⁶. Jednak bardzo szybko wypracowały nową, bar-

⁶ Н.К. Гарипов, *Ислам и российская власть: функционирование религиозных институтов мусульман*, [w:] *Оренбургское магометанское духовное собрание и духовное развитие*

dziej pragmatyczną, politykę wobec podbitych ziem, celem której było uspokojenie sytuacji na Powołżu i niedopuszczenie do wystąpień miejscowej ludności przeciwko Moskwie. Polityka ta opierała się na porozumieniu z lokalnymi, nieruskimi elitami, których przywileje utrzymano i starano się zintegrować z pozostałą częścią społeczeństwa moskiewskiego. Wysokie rody tatarskie zachowały swoje posiadłości ziemskie i uzyskały prawa porównywalne z ruskim dworostwem. Jednak istotną przeszkodą dla ich pełnej integracji z moskiewską elitą państwową był islam⁷. Państwo rosyjskie, zwiększając szybko swój obszar i liczbę ludności kosztem sąsiadów, pozostawało przez długi czas otwarte dla przedstawicieli nierosyjskich elit społecznych, którzy niezależnie od swego pochodzenia etnicznego mieli duże szanse, by znaleźć się w gronie moskiewskiego, a później rosyjskiego establishmentu. Podstawowym warunkiem tego akcesu do tego grona stanowiło prawosławie, choć zdarzały się okresy w historii Rosji, gdy nie przestrzegano tego warunku⁸. Asymilacji ulegli również liczni przedstawiciele arystokracji tatarskiej, z której wywodziła się dość liczna grupa rosyjskich rodów szlacheckich⁹. Z jednej strony, w wyniku przyłączenia chanatów astrachańskiego i kazańskiego zniszczeniu uległa muzułmańska, „miejska kultura” Powołża. Islamskie wspólnoty przyjęły charakter wiejski, a poziom ich kulturowego rozwoju obniżył się w wyniku przerywania dotychczasowych linii rozwoju społecznego¹⁰. Z drugiej jednak strony, w odróżnieniu od np. Hiszpanii, w której wspólnota islamska uległa zniszczeniu, na Powołżu kultura muzułmańska zachowała się i okazała się zdolną do przetrwania i odrodzenia.

W okresie od XVI do XVIII w. polityka wobec przyłączonych regionów stanowiła swoistą mieszaninę różnych sposobów postępowania – prób porozumienia, ale też wojskowo-administracyjnej kontroli; chrześcijańskiego misjonarstwa i religijnej tolerancji; segregacji, ale i akulturacji różnych grup miejscowej ludności. Relacje pomiędzy państwem rosyjskim a jego muzułmańskimi poddanymi nie zawsze układały się poprawnie. Islam i jego religijne instytucje nie były zakazane, ale starano się ograniczać ich wpływy i zachęcano do przechodzenia na prawosławie. Politykę państwa moskiewskiego charakteryzowało zróżnicowane podejście do poszczególnych grup ludności muzułmańskiej – zakładano stopniowe włączenie w obręb społeczeństwa rosyjskiego niektórych jej warstw, przede wszystkim z wyższych klas, poprzez chrzest; obdarzenie niemałymi przywilejami i zaszczytami tych, którzy zdecydowali

татарского народа в последней четверти XVIII-начале XX вв., ред. И.К. Загидуллин, Л.Ф. Байбулатова, Р.Р. Исаков, Казань 2011, s. 28-29; *История Татарской АССР*, т. 1: *С древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции*, ред. Н.И. Воробьев, М.Х. Гайнуллин, Х.Г. Гимади и др., Казань 1955, s. 207-212.

⁷ Э.П. Тагиров, *Народ в пути. История Татарстана в контексте мировой цивилизации*, Казань 2008, s. 165-176.

⁸ W. Zajączkowski, *W poszukiwaniu tożsamości społecznej...*, s. 42.

⁹ Пор.: Н.А. Баскаков, *Русские фамилии тюркского происхождения*, Москва 1979; *Татарские мурзы и дворяне: история и современность. Сборник статей*, ред. Ф.Г. Тарханова и др., Казань 2010; Р. Хайрутдинов, *Татарская феодальная знать и русское дворянство: проблемы интеграции на рубеже XVIII-XIX вв.*, [w:] *Ислам в татарском мире: история и современность*, дед. С.А. Дюдуаньон, Казань 1996.

¹⁰ Пор. М.Г. Худяков, *Мусульманская культура в Среднем Поволжье*, Казань 1922, s. 20.

się przyjąć prawosławie, a prześladowanie islamu wszędzie tam, gdzie mógł on okazać się zagrożeniem dla tronu i stabilności państwa¹¹. Przyjęto założenie, że chrzest i stopniowe eliminowanie wpływów islamu stanowią najlepszy sposób zapewnienia lojalności nowych poddanych wobec tronu. Trzeba przy tym pamiętać, że już od XIV w. dziesiątki przedstawiciele tatarsko-mongolskiej elity zaczęły przechodzić na służbę Księstwa Moskiewskiego, a po przyjęciu prawosławia otrzymywali oni wszelkie przywileje przysługujące ruskiej arystokracji. W składzie dworiarstwa znalazło się wiele rodów i nazwisk tatarskiego pochodzenia, które odegrały znaczącą rolę w politycznej i społecznej historii kraju. O ile przyjęcie prawosławia wiązało się ze zrównaniem w prawach z rosyjską szlachtą, o tyle w prawodawstwie państwowym zakładano surowe kary za przejście na islam, np. *Соборное Уложение* z 1649 r. przewidywało karę śmierci¹².

Państwo rosyjskie nie było w stanie dokonać pełnej integracji społeczno-politycznej czy też chrystianizacji mieszkańców Powołża i przez długi czas musiało stosować doraźne środki zarządzania nowo podbitymi terenami. Polityka względnej tolerancji religijnej wobec mieszkańców Powołża i południowego Uralu wynikała ze słabości struktur państwa, które nie posiadało środków, aby sprawnie zarządzać tak rozległym terytorium. Wkrótce po śmierci Iwana IV Groźnego kraj pogrążył się w chaosie smuty. Przewyciężenie wewnętrznego zamętu i wstąpienie na tron nowej dynastii Romanowów nie doprowadziło do pełnej stabilizacji wewnętrznej państwa. Przez cały wiek XVII Rosja była miejscem walk wewnętrznych i chaosu społeczno-politycznego. Reforma patriarchy Nikona i jej społeczne następstwa, powstania miejskie (Psków, Nowogród, bunt solny), bunt miedziany, ruchy antyfeudalne i powstanie Stiepana Razina, to wszystko powodowało, że władcy rosyjscy nie mieli ani środków, ani możliwości, aby bez współpracy z lokalną elitą ustabilizować swoje panowanie na terenach zamieszkałych przez wyznawców islamu, a tym bardziej, aby dokonać przymusowej chrystianizacji regionu. Procesy asymilacyjne zachodziły bez naruszania podziałów stanowych, tzn. że konwersja narodowa zasadniczo nie pociągała za sobą zmiany położenia osób w hierarchii społecznej. Z tego też względu asymilacja mogła budzić zainteresowanie jedynie osób należących do wyższych warstw społecznych jako sposobu uniknięcia deklaskacji. Mniej oczywiste były korzyści, jakie mogli odnosić ludzie należący do warstw niższych. Te ostatnie trudno poddawały się asymilacji nie tylko ze względu na brak motywacji społecznej, ale również ze względu na brak instrumentów oddziaływania przez władze na dokonywanie wyborów¹³.

Względnie elastyczna polityka władz carskich wobec wyznawców islamu zmieniła się wraz z wstąpieniem na tron Piotra I. Jego panowanie stanowi jeden z najważniejszych okresów w historii Rosji. Piotr I, korzystając ze wzorów zachodnioeu-

¹¹ Е.Ю. Барковская, *Ислам и опыт государственного строительства в Российской империи*, „Ислам на Ближнем и Среднем Востоке” 2010, № 5, s. 409-410.

¹² Д.Ю. Арапов, *Система государственного регулирования ислама в Российской империи (последняя треть XVIII-начало XX в.*, Moskwa 2004, s. 38; *Соборное Уложение 1649 г.*, [w:] *Ислам в российской империи. Законодательные акты, описания, статистика*, сост. Д.Ю. Арапов, Moskwa 2001, s. 41-42.

¹³ W. Zajączkowski, *W poszukiwaniu tożsamości społecznej...*, s. 43.

ropejskich, położył podwaliny pod budowę nowoczesnego, scentralizowanego państwa. Przełom XVII i XVIII w. to okres reform w organizacji i działalności organów władzy i administracji państwowej związanych z modernizacją państwa, czyli odejściem od tradycyjnego modelu zarządzania do racjonalnego (biurokratycznego) modelu, którego wzorce kopiowano z zachodniej Europy. Celem Piotra I było uczynienia z Rosji nowoczesnego, racjonalno-biurokratycznego państwa, które byłoby w stanie rywalizować z państwami europejskimi. Do wszystkich problemów związanych z reformowaniem państwa car podchodził w sposób pragmatyczny, na pierwszym planie stawiając wartości i interesy państwa rosyjskiego jako całości, a nie jego poszczególnych grup. Dominującą ideologią miała być „państwowość” i lojalność wobec władzy, co skutkowało dążeniem do podporządkowania wszelkich grup społecznych i instytucji (w tym także instytucji religijnych) władzy centralnej i interesom państwa¹⁴.

Piotr I dokonał próby ujednoczenia systemu zarządzania krajem i stworzenia nowoczesnego systemu administracyjno-biurokratycznego, przyjmując za wzór polityczno-społeczny model zachodnioeuropejski. Celem cara była nie tylko „modernizacja” państwa, ale także jego „europeizacja”. Chęć przyspieszonej europeizacji Rosji leżała u źródeł słynnego piotrowego „kulturkampfu”, czy też inaczej mówiąc – „rewolucji kulturowej”, która miała zapewnić „westernizację” i „deazjatyzację” kraju. „Europejski” kurs Piotra I oznaczał nie tylko budowę struktur administracyjnych wzorowanych na państwach Zachodu, ale także rzeczywiste i symboliczne odrzucenie „azjatyckości”, a tym samym oddalenie się od muzułmańskiego Wschodu¹⁵. Ideologia „państwowości” i „europeizacji” kraju wyznaczała stosunek Piotra I do islamu i jego wyznawców na terytorium Rosji. Do uwarunkowań wewnętrznych dochodził także zewnętrzny konflikt z Turcją i Chanatem Krymskim oraz obawa przed nielojalnością wobec państwa muzułmanów zamieszkujących Rosję. Konfesjonalna polityka Piotra I była zatem ukierunkowana na ograniczenie znaczenia islamu w państwie i chrystianizację muzułmańskich elit społecznych, co miało przyczynić się do ich przyspieszonej integracji z resztą społeczeństwa. „Twardy” kurs władz państwowych wobec „islamskiego problemu” wynikał w dużej mierze ze specyficznego postrzegania przez cara interesów państwa. Po pierwsze, dążąc do przyjęcia nowoczesnej formy organizacji państwa, Piotr I był przekonany, że wszystkie religie (w tym także islam) powinny być bezwzględnie podporządkowane władzy, a duchowieństwo wiernym pomocnikiem świeckiej władzy. Po drugie car widział w „europeizacji” Rosji jedyną drogę do stania się liczącym w Europie mocarstwem. „Europeizacja” wymagała odrzucenia w imię interesów państwa tego co „azjatyckie” w rosyjskiej kulturze.

Za pomocą regulacji prawno-administracyjnych car chciał zmusić muzułmańskie elity społeczne do przejścia na prawosławie, upatrując w tym najlepszy sposób na ich integrację i włączenie do systemu państwa. Ukazem z 3 listopada 1713 r. (*О крещении в Казанской и Азовской губерниях у магометан, у которых в поместьях*

¹⁴ Por. H.A. Омельченко, *История государственного управления*, Москва 2013, s. 198-206.

¹⁵ Por. M.A. Батунский, *Россия и ислам*, t. 2, Москва 2003, s. 45-84.

и вотчинах находятся крестьяне православной веры) zakazano właścicielom ziemskim, którzy nie przyjęli chrztu, mieć chrześcijańskich poddanych. Aby zachować swoje dobra, musieli w ciągu pół roku przyjąć chrzest, inaczej ich majątek miał zostać skonfiskowany na rzecz państwa¹⁶. Lokalna administracja państwowa interpretowała carskie ukazy w ten sposób, że nieochrzczeni właściciele ziemscy nie tylko nie mają prawa do posiadania chłopów będących chrześcijanami, ale w ogóle nie mają prawa do władania ziemią. Spowodowało to, że rozpoczęły się konfiskaty na rzecz państwa zarówno chłopów, jak i ziemi¹⁷. Część muzułmańskich posiadaczy ziemskich przyjęła chrzest, ale większość z nich zdecydowała się pozostać przy islamie, co zmusiło władze carskie do „złagodzenia” przepisów i od 1715 r. lokalne władze mogły „konfiskować” na rzecz państwa chłopów, ale nie ziemię. Aby wyrzucić presję ekonomiczną na muzułmanów, ukazem Senatu Rządzącego z 1 października 1720 r. została udzielona trzyletnia prolongata wszelkich opłat i podatków dla „nieochrzczonej”, którzy zdecydują się przyjąć „wiarę prawosławną”. Nowo ochrzczeni mieli także prawo do swobodnego przeniesienia się do wybranej wsi lub miasta zamieszkałego przez ludność prawosławną¹⁸. Ponadto lokalne władze stosowały praktykę darowania niewielkich kar sądowych tym podsądnym „innowiercom”, którzy zdecydują się przyjąć chrzest¹⁹. Oprócz tego 2 listopada 1722 r. Piotr I wydał ukaz zwalniający muzułmanów, którzy przyjęli chrzest, od obowiązków rekruckich.

Carskie ukazy z 1713, 1720 i 1722 r. miały zachęcać wyznawców islamu do przyjmowania chrztu oraz zwiększały obciążenia państwowe nakładane na rosyjską ummę²⁰. Pamiętać jednak należy, że Piotr I w swojej polityce wobec tej religii nie kierował się „misjonarską” wizją nawracania muzułmanów na chrześcijaństwo, ile raczej pragmatyczną polityką stwarzania prawno-administracyjnych „zachęt” do przechodzenia na chrześcijaństwo. Słynna *Tabela o rangach* dawała im możliwość działalności państwowej i osiągnięcia wysokich zaszczytów w służbie carskiej. Ogólnie do połowy XVIII w. dominującą tendencją w polityce wewnętrznej caratu wobec wyznawców islamu było, w mniejszym lub większym stopniu, dążenie do asymilacji w formie przechodzenia na prawosławie oraz częściowego ograniczania w prawach muzułmanów, którzy do drugiej połowy XVIII w. stanowili główną mniejszość religijną cesarstwa.

Wysiłki zmierzające do stworzenia nowoczesnego, opartego na kompetencjach systemu awansów w armii oraz centralnej biurokracji, państwa zostały do pewnego

¹⁶ *Указ Именной 3 ноября 1713 г. – о крещении в Казанской и Азовской губерниях Магометан, у которых в поместьях и вотчинах находятся крестьяне православной веры*, [w:] *Ислам в российской империи...*, s. 42.

¹⁷ Н.В. Крайсман, *Этноконфессиональные аспекты политики Российской империи в первой четверти XVIII в.*, „Вестник Казанского технологического университета” 2014, vol. 17, nr 16, s. 234.

¹⁸ *Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое*, СПб, 1836, т. VI, № 3637.

¹⁹ А.И. Ногманов, *Российское законодательство второй половины 16-18 вв. как источник по истории татарского населения Среднего Поволжья и Приуралья*, Казань 1984, s. 163.

²⁰ Рог. Д.Ю. Арапов, *Мусульмане России при Петре I*, „Pax Islamica” 2012, nr 1-2 (8-9), s. 54-61.

stopnia zaprzepaszczone po śmierci Piotra I. Wiele z reform było uzależnionych od jego osobistego autorytetu, nadzoru i energii. Kiedy zabrakło cara-reformatora, system administracyjny został zrepartymonializowany przez skupione wokół dworu potężne rody. Awanse na wyższe stanowiska w wojsku i biurokracji stały się zależne od patronatu możnych rodów. Ponadto reformy administracji na szczeblu prowincjonalnym i lokalnym okazały się nieskuteczne, przede wszystkim z powodu braku wyszkolonych administratorów. Ustaw ogłaszanych przez władzę centralną nie wprowadzano w życie i niemożliwością okazało się też położenie kresu korupcji i samowoli²¹.

Antymuzułmańska polityka Piotra I była kontynuowana przez jego następców. Za panowania caryc Anny i Elżbiety nasiliły się próby administracyjnego nacisku na wyznawców islamu w celu zmuszenia ich do przejścia na prawosławie. W 1731 r. w guberniach zamieszkałych przez muzułmanów została powołana do życia *Комиссия для крещения казанских и нижегородских мусульман и других инородцев*. Komisja ta nie tylko prowadziła szeroką działalność misyjną, ale miała także środki wymuszania przechodzenia na prawosławie. Nadal zabroniona była budowa nowych meczetów. Dnia 19 listopada 1742 r. został przyjęty ukaz *О недопущении в Казанской губернии строить мечети и о разведывании Губернаторам и Воеводам о обращенных в магометанский закон новокрещенных людях*, na mocy którego w samej tylko guberni kazańskiej zniszczono 418 z 536 meczetów. Ocalała tylko część starych meczetów pochodzących z czasów istnienia Chanatu Kazańskiego, znajdujących się we wsiach, w których nie było nowo ochrzczonych²².

Mimo to nie udało się także rozwiązać „problemu islamskiego”. Polityka ograniczania prawa ludności muzułmańskiej spotykała się z oporem ludności. Powstania ludności tatarskiej w 1708, 1735 oraz 1739 r. miały m.in. podłoże religijne, podobnie jak sześć powstań Baszkirów w latach od 1645 do 1755 (ostatnim powstaniem Baszkirów w 1755 r. kierował religijny lider Mullah Batirshah Ali). Opór muzułmanów zamieszkujących Powołże i południowy Ural wobec polityki państwa powodował, iż były to jedne z najbardziej niespokojnych regionów Rosji carskiej, a także stanowiły świadectwo tego, że polityka chrystianizacji nie przynosi spodziewanych efektów, a jedynie zwiększa wewnętrzną niestabilność państwa²³.

Stosunek Rosji wobec islamu uległ zmianie wraz z wstąpieniem na tron Katarzyny II. Wówczas sytuacja muzułmanów w cesarstwie uległa poprawie. Związane to było z faktem, iż od połowy XVIII w. władze rosyjskie przeszły od polityki chrystianizacji ludności muzułmańskiej do polityki tolerancji religijnej i stopniowego włączania instytucji islamskich w administracyjno-biurokratyczną strukturę państwa. Ogólnie rzecz biorąc polityka Katarzyny II w odniesieniu do islamu przeszła

²¹ F. Fukuyama, *Historia ladu politycznego. Od czasów przedludzkich do rewolucji francuskiej*, Poznań 2012, s. 444.

²² Н.Х. Халитов, *Памятники архитектуры Казани XVIII-начала XX веков*, Москва 1989, s. 119.

²³ A.W. Fisher, *Enlightened despotism and islam under Catharine II*, „Slavic Review” 1968, vol. 27, nr 4, s. 542.

przez trzy fazy: 1) od wstąpienia carycy na tron do 1773 r., kiedy Katarzyna II, łągodząc niektóre represyjne praktyki, kontynuowała politykę swoich poprzedników; 2) od 1773 do 1785 r., kiedy to zaczęto wprowadzać politykę tolerancji religijnej i współpracy z niektórymi przedstawicielami wyższych warstw społeczności muzułmańskiej; i 3) od 1785 do 1796 r., kiedy to caryca podjęła intensywne kroki mające na celu uregulowanie statusu prawnego wyznawców islamu w Cesarstwie Rosyjskim, włączenie liderów społeczności muzułmanów w struktury państwa i wykorzystanie ich w rozciągnięciu wpływów państwa na nowych obszarach będących obiektem ekspansji. W okresie tym władze rosyjskie nie tylko prowadziły politykę tolerancji religijnej, ale także aktywnie wspierały inne poza prawosławiem wyznania²⁴. Ogólnie polityka Rosji końca XVIII w. polegała na ustanowieniu względnej tolerancji w stosunku do innych niż prawosławie wyznań, w tym umożliwienie ludności wyznającej islam (głównie Tatarom) prowadzenia handlu i zajmowania się rzemiosłem oraz formalne zrównanie statusu szlachty tatarskiej z rosyjską.

Katarzyna II po objęciu tronu i umocnieniu swojej władzy zaczęła przygotowywać się do reform państwa, w tym do prowadzenia polityki równouprawnienia innowierców i współpracy z lokalnymi elitami. Polityka tolerancji religijnej miała w jej zamierzeniach stać się jedną z zasad organizacji cesarstwa. Katarzyna II kontynuując zapoczątkowane przez Piotra Wielkiego reformy, dążyła do modernizacji państwa i zbudowania „oświeconego absolutyzmu”, tak aby stworzyć z Imperium Rosyjskiego nowoczesny, zintegrowany organizm państwowy kierowany z nowego politycznego centrum w Petersburgu. Przygotowując się do usprawnienia systemu administrowania rozległym państwem, caryca podjęła próby ułożenia nowego kodeksu praw, dlatego też powołała do życia specjalną komisję, która miała zająć się ułożeniem projektu nowego prawodawstwa państwowego, które miało zastąpić *Соборное Уложение* z 1649 r. W 1767 r. nastąpiło uroczyste otwarcie pierwszego posiedzenia Komisji, której prace rozpoczęły się od wysłuchania instrukcji generalnej ułożonej przez Katarzynę II.

Cesarzowa przekazała komisji pracującej nad kodyfikacją prawodawstwa państwowego wytyczne, w których podkreślała m.in., że w tak wielkim państwie, które rozciąga swoją zwierzchność nad różnymi ludami, zagrożeniem dla ładu i spokoju wewnętrznego byłoby ograniczanie i zabranianie praktyk religijnych przedstawicielom różnych wiar²⁵. Tworząc wizerunek „oświeconej władczyni”, Katarzyna II, powołując do życia Komisję Legislacyjną, która miała obradować w Petersburgu, postanowiła, iż przedstawiciele Komisji powinni wysłuchać próśb delegatów z różnych regionów imperium. Wśród przedstawicieli reprezentujących różne prowincje państwa znaleźli się także ci z regionu nadwołżańsko-uralskiego, w tym Tatarów i ludności muzułmańskiej. Przedkładając swoje prośby Komisji, delegaci ci zwrócili uwagę na skomplikowaną sytuację polityczną i społeczną Tatarów, którzy od czasu zajęcia przez Iwana Groźnego Kazania byli, w mniejszym lub większym stopniu, poddawa-

²⁴ Tamże, s. 543.

²⁵ *Наказ, данный Комиссии о сочинении проекта Нового Уложения 30 июля 1767 г.*, [w:] *Ислам в Российской империи...*, s. 44.

ni prześladowaniom. Przedstawiciele społeczności tatarskiej zwrócili się do carycy z prośbą o zniesienie ograniczeń nałożonych na muzułmanów oraz przywrócenie praw ich arystokracji. Katarzyna II wizytując w 1767 r. region nadwołżański, odwiedziła Kazań. Przyjęła wówczas przedstawicieli społeczności tatarskiej, wydając im ustną obietnicę zezwolenia na budowę w tym mieście meczetów, pierwszych od czasu zajęcia Kazania przez Iwana Groźnego, oraz przyrzekła znieść ograniczenia i restrykcje wobec Tatarów i wyznawców islamu²⁶.

Nowa polityka wewnętrzna caratu stanowiła część ideologii oświeconego absolutyzmu, jaki chciała zaprowadzić w Cesarstwie Rosyjskim Katarzyna II, ale, co istotniejsze, była podyktowana także ważnymi względami geopolitycznymi, w tym przede wszystkim zaangażowaniem carycy w rozbiory Polski oraz wojną z imperium osmańskim. Przedsięwzięcia te wymagały skutecznej mobilizacji zasobów państwowych i stabilności wewnętrznej. Zwłaszcza w niezwykle ważnej z punktu widzenia rosyjskich interesów wojnie o panowanie nad wybrzeżami Morza Czarnego istotną rolę odgrywało uspokojenie potencjalnych nowych poddanych – przede wszystkim wyznawców islamu – i zapewnienie ich lojalności wobec państwa. Dużą rolę w podjęciu nowego kursu polityki wewnętrznej wobec muzułmanów odegrało także powstanie Pugaczowa (1773-1774), które objęło tereny Powołża i południowego Uralu zamieszkiwane w dużym stopniu przez muzułmanów. W regionie objętym powstaniem chłopskim poddani Rosji byli m.in. wyznający islam Baszkirzy i Tatarzy. Uczestnictwo muzułmańskiej ludności zarówno w lokalnych, jak i ogólnorosyjskich wojnach domowych, w tym także w powstaniu Pugaczowa, niepokoiło władze carskie. Polityka tolerancji religijnej miała uspokoić nastroje ludności w tym regionie i pomóc w zwalczaniu chłopskiej rebelii.

Integracja muzułmanów Powołża i południowego Uralu stanowiła z punktu widzenia interesów państwa konieczność. Cesarstwo prowadzące wojny na zachodzie i na południowym zachodzie musiało dążyć do stabilizacji regionów zamieszkiwanych przez wyznawców islamu. Powołże i południowy Ural miały być z regionu powstań chłopskich i niepokojów przekształcone w region stabilny, zapewniając pokój wewnętrzny, a także bezproblemowe wyjście na Syberię, która zaczęła przynosić cesarstwu coraz większe zyski związane z jej zasobami przyrodniczymi oraz możliwością prowadzenia wymiany handlowej z państwami Azji. Dlatego też caryca musiała iść na kompromis w dwóch ważnych sferach: zabezpieczenia swobody wyznania oraz utworzenia uprzywilejowanych grup muzułmanów, które zostały włączone w skład społecznej elity²⁷. Tak więc polityka tolerancji religijnej wprowadzona w Cesarstwie Rosyjskim przez Katarzynę II miała swoje źródła w ideologii oświeconego absolutyzmu, ale także powodowana była ważnymi przyczynami geopolitycznymi i społecznymi: koniecznością uspokojenia sytuacji na Powołżu i przygotowaniem do wojny z Turcją o panowanie nad regionem

²⁶ S.A. Zenkovsky, *A century of Tatar revival*, „American Slavic and East European Review” 1953, vol. 12, nr 3, s. 303.

²⁷ А.Ю. Хабутдинов, *Институты российского мусульманского сообщества в Волго-Уральском регионе*, Москва 2013, s. 9.

czarnomorskim. Stabilizacja Powołża i włączenie elit społeczności islamskiej do struktur państwowych miały ułatwić ekspansję na wschód w kierunku Syberii i Azji Środkowej.

Polityka tolerancji religijnej wobec muzułmanów stanowiła część ogólnej polityki państwa wobec mniejszości religijnych (katolicyzm, protestantyzm, judaizm), ale także była związana z rosyjską ekspansją na południe i rywalizacją z Turcją o wpływy w basenie czarnomorskim. Katarzyna II przystępując do wojny z imperium osmańskim o wybrzeże Morza Czarnego, dążyła do tego, aby stworzyć przekonanie, że Cesarstwo Rosyjskie jest opiekunką swoich wszystkich poddanych niezależnie od wyznawanej religii. Oficjalnie kurs tolerancji religijnej względem islamu przyjęto w 1773 r. Dnia 17 czerwca ukazem Synodu zezwolono muzułmanom na budowanie meczetów zgodnie z wymogami islamu, a przedstawicielom cerkwi prawosławnej zabroniono ingerencji w organizację życia religijnego i budowę meczetów, pozostawiając wszelkie decyzje w tej kwestii w rękach władz świeckich²⁸. Tzw. *Dekret o tolerancji* wszystkim mieszkańcom cesarstwa przyznawał prawo do wyznawania dowolnej religii. Oznaczało to m.in. oficjalne uznanie islamu, który przestał być prześladowany. Muzułmanom pozwolono przy meczetach organizować szkoły religijne (mekteby i medresy), w których nauczano rozumienia i tłumaczenia Koranu, podstaw filozofii islamskiej i prawa muzułmańskiego. Caryca poprzez swoje akty prawne działała na rzecz poprawy położenia tatarskiej szlachty. Na mocy dekretu z 1 listopada 1783 r. murzowie oraz tatarska ludność służebna mogli w carskiej armii uzyskiwać tytuły oficerskie, co miało na celu przyciągnięcie muzułmanów do carskiej armii. Dekret carski z 22 lutego 1784 r. *O zezwoleniu księżętom i murzom tatarskim na posługiwanie się wszystkimi przywilejami rosyjskiej szlachty* zrównywał status rosyjskiej i tatarskiej szlachty („książąt i murzów tatarskiego pochodzenia pozostających w mahometañskim prawie”)²⁹. Problemem związanym z tym ostatnim dekretem były wymagania, które stawiano przed rodzinami tatarskimi, które chciały dowieść swoich praw szlacheckich. Trudności w dowiedzeniu szlachectwa przed Departamentem Heroldii Senatu Rządzącego stanowiły powód licznych odmów włączenia Tatarów-muzułmanów do grona rosyjskiego dwоряństwa. Dlatego też na przełomie XVIII i XIX w. to służba wojskowa była głównym źródłem uzyskiwania przez Tatarów tytułów szlacheckich.

Kierując się praktycznymi celami, władze carskie zdecydowały się na zawarcie kompromisu pomiędzy muzułmańską (głównie tatarską) elitą (duchowieństwem i szlachtą) a rosyjskim państwem. Przyznanie pewnej autonomii i zapewnienie swobody wyznania muzułmanom pozwoliło nie tylko na stabilizację sytuacji w we-

²⁸ Указ Синода о терпимости всех вероисповеданий и о запрещении Архидьяконам вступать в разные дела, касающиеся до иноверных исповеданий и до построения по их закону молитвенных домов, предоставляя все сие светским начальствам 17 июня 1773 г., [w:] *Ислам в Российской империи...*, s. 45.

²⁹ Указ именной данный Правительствующему Сенату 22 февраля 1784 г. – О позволении Князьям и Мурзам Татарским пользоваться всеми преимуществами Российского дворянства, [w:] *тамże*, s. 48.

wewnętrznych regionach imperium, ale także umożliwiło ekonomiczną i polityczną ekspansję na obszary zamieszkiwane przez społeczności wyznające islam (Krym, wybrzeże czarnomorskie, a także kazachskie stepy i w kierunku Azji Środkowej). W rezultacie uznania oficjalnego statusu islamu muzułmanie zamieszkujący Powołże, południowy Ural oraz zachodnią Syberię w przyspieszonym tempie otrzymali religijną autonomię. Stworzenie podstaw dla społecznej i religijnej emancypacji wyznawców islamu przyczyniło się do kulturowego i religijnego odrodzenia Tatarów oraz zapewniło im wolność od prześladowań ze strony państwa. Ukaz z 17 czerwca 1773 r. gwarantujący muzułmanom tolerancję religijną ukazał się już w trakcie działań wojennych przeciwko Turcji (wojna turecko-rosyjska 1768-1774) i po wkroczeniu wojsk rosyjskich na Krym. Przygotowując się do aneksji Krymu, Katarzyna II podejmowała dalsze kroki, aby przekonać wyznawców islamu, iż ich wiara nie będzie zagrożona pod rządami Cesarstwa Rosyjskiego. W 1776 r. zniosła istniejące ograniczenia nałożone na kupców-muzułmanów; w 1784 r. przywróciła prawa tatarskiej arystokracji (warto podkreślić, że w okresie powstania Pugaczowa tatarska arystokracja okazała lojalność wobec cesarstwa, a sam dekret ukazał się pół roku po ukazaniu się manifestu carycy o włączeniu do Cesarstwa Rosyjskiego Krymu); a w 1788 r. powołała do życia autonomiczne instytucje religijne dla wyznawców islamu³⁰.

Akty wydawane przez Katarzynę II były świadectwem rosnącego wśród elit politycznych przekonania o konieczności przestrzegania w relacjach z różnorodnymi ludami mówiącymi różnymi językami i wyznającymi odmienne religie jednej z najważniejszych zasad każdego imperium: *мы вами владаем, вы нам подчиняетесь, платите налоги, за это живете и верите как хотите*³¹. Główny problem władców rosyjskich stanowiło utrzymanie jedności państwa w obliczu jego ogromnej heterogeniczności. Sama Katarzyna II, odbywając podróż do Kazania, pisała w 1767 r. do Woltera, że czeka ją trudne zadanie zbudowania uniwersalnych podstaw organizacji państwa będących wspólnymi dla wszystkich żyjących w jej imperium ludów, a w tej liczbie także dla muzułmanów: *Я теперь в Азии и вижу все своими глазами. Здесь 20 различных народов, одни на другого не похожих. Однако ж необходимо шить каждому приличное платье. Легко положить общие начала, но частности? Ведь это целый особый мир: надобно его создать, сплотить, охранять [...]*³². Katarzyna II i jej następcy dążyli do zapewnienia absolutnej lojalności poddanych wobec istniejącego porządku państwowego i panującego domu Romanowów. Trzeba przyznać, iż niezależnie od tego, iż zmiana w polityce państwa wobec muzułmanów była podyktowana głównie względami pragmatycznymi i geopolitycznymi (podbój Chanatu Krymskiego i uspokojenie sytuacji na Powołżu), to

³⁰ S.A. Zenkovsky, *A century of Tatar...*, s. 304.

³¹ Пор. Д.Ю. Арапов, *Россия и мусульманский мир*, [w:] *Сборник русского исторического общества, том. 7(155). Россия и мусульманский мир*, Москва 2003, s. 9.

³² *Екатерина II. Сочинения*, сост. и примеч. В.К. Былинина и М.П. Одесского, „Современник”, Москва 1990, s. 8.

caryca była w tej sprawie konsekwentna i jej postanowienia odnosiły się do wszystkich wyznawców islamu zamieszkujących Cesarstwo Rosyjskie.

Rosyjscy badacze problematyki relacji Rosji ze światem muzułmańskim podkreślają, iż przyznając prawo wspólnotom muzułmanów do religijnej swobody, władze carskie zaczęły jednocześnie dążyć do włączenia islamu w państwowy mechanizm imperium. Przyspieszony został proces wprowadzania wyznawców islamu w różne kręgi społeczeństwa cesarstwa (dworiaństwo, kupcy, Kozacy itp.) oraz w organy władzy. Szczególną rolę przypisano organizacji państwowego („odgórnego”) regulowania religijnego życia rosyjskich muzułmanów na wzór cerkwi prawosławnej. W swoich działaniach władze carskie nie kierowały się antyislamskim nastawieniem, a jedynie realizowały „państwowe” cele wobec wszystkich wyznań religijnych występujących na obszarze imperium. Główna zasada polityki religijnej Cesarstwa Rosyjskiego polegała na dążeniu do objęcia kontroli nad wszystkimi bez wyjątku instytucjami religijnymi. Pierwszą „ofiara” takiej polityki była sama cerkiew prawosławna, która po zlikwidowaniu patriarchy i utworzeniu w 1721 r. Świętego Synodu przekształcona została w specyficzną, częściowo autonomiczną, ale czysto państwową instytucję regulującą życie religijne wyznawców prawosławia³³.

Katarzyna II, przyjmując jako podstawę polityki wewnętrznej tolerancję religijną, kierowała się interesem państwa, ale także ogólnymi zasadami polityki państwowej wobec wyznawców różnorodnych religii, polegającymi na sprawowaniu kontroli nad instytucjami życia religijnego. Islam nie ma hierarchicznej struktury, nie istnieje także „duchowieństwo” i „kościół” w sensie przyjętym w kościołach chrześcijańskich. W islamie sunnickim nie istnieje zwierzchnik religijny podobny do papieża lub patriarchy w Konstantynopolu ani także osobna grupa duchownych, gdyż imam jest nie tyle duchownym, ile członkiem społeczności wiernych prowadzącym modły, wykazującym się dobrą znajomością Koranu i zasad islamu. Lokalne wspólnoty islamskie stanowią część ummy – wspólnoty wszystkich wyznawców islamu, są jednak autonomiczne. Dla zabezpieczenia efektywnej kontroli nad muzułmanami Katarzyna II na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XVIII w. przystąpiła do organizowania, niezbędnych według władz carskich, instytucji, które odpowiedzialne byłyby za organizację życia religijnego wyznawców islamu, a jednocześnie pozostawałyby pod kontrolą władz carskich³⁴.

³³ Д.Ю. Арапов, *Россия и мусульманский мир...*, s. 10.

³⁴ Katarzyna II wykorzystała do swoich celów instytucje muftinatu, której idee zapożyczyła z imperium osmańskiego. Mufti jest znawcą prawa muzułmańskiego (*szarijat*), osobą szczególnie przygotowaną do interpretacji prawa zarówno w kwestiach państwowych, jak i indywidualnych. Udziela on porad i dokonuje interpretacji prawa w sytuacjach wątpliwych. Jego decyzje przyjmują postać *fatwy*, czyli opinii, które jednak nie ma charakteru sankcji prawnej. Praktyka życia wymusiła na prawie islamskim wypowiedanie się w sprawach, do których nie można było zastosować żadnego z narzędzi wypracowanych przez klasyczną jursprudencję. W ten sposób ukształtowała się instytucja muftego, prawnika, który rozstrzyga różne elementy *szarijatu* wydając opinie. Do 1517 r. duchowym zwierzchnikiem muzułmanów byli kalifowie. Po 1517 r., kiedy tytuł kalifa zaczęli nosić tureccy sułtani, zaczęli oni wyznaczać swoich zastępców ds. wiary. W imperium osmańskim mufti byli urzędnikami państwowymi, a wielki mufti Stambułu był ich

Podstawowymi aktami prawnymi dla realizacji zamierzeń władz rosyjskich stały się dwa rozporządzenia: *Об определении мулл и прочих духовных чинов магометанского закона и об учреждении в Уфе духовного собрания заведования всеми духовными чинами того закона, в России пребывающими* z 2 września 1788 r. oraz *О бытии в Таврической области магометанскому духовному правлению, под предводительством муфтия* z 23 stycznia 1794 r.

Zgodnie z pierwszym z tych aktów władze carskie powoływały do życia instytucję *Оренбургское магометанское духовное собрание* (ОМДС) z centrum w Ufie, którego jurysdykcja rozpościerała się na terytorium całej Rosji z wyjątkiem Krymu. ОМДС było pierwszą organizacją muzułmanów w Rosji. Wraz z nią powołano do życia stanowisko głowy rosyjskich muzułmanów – muftiego Cesarstwa Rosyjskiego. Mufti był wybierany przez społeczność wyznawców islamu, ale jego zatwierdzenia dokonywał car. ОМДС zostało powołane w celu zapewnienia państwu większej kontroli nad rosyjskimi muzułmanami, a zwłaszcza nad duchowieństwem, którego skład był kontrolowany przez władze państwowe. Kompetencje ОМДС obejmowały m.in.: wydawanie opinii dotyczących stosowania prawa religijnego, egzaminowanie kandydatów na stanowiska lokalnych duchownych z zakresu znajomości zasad islamu, nadzór nad działalnością duchowieństwa muzułmańskiego, budowę i remonty meczetów. W rozporządzeniu o powołaniu ОМДС osobne miejsce poświęcono podkreśleniu lojalności duchowieństwa islamskiego wobec państwa. Taką lojalność miało zapewnić ОМДС, kontrolując skład duchowieństwa i kierując życiem religijnym Tatarów i Baszkirów³⁵.

Rozporządzenie Katarzyny II odnośnie do utworzenia ОМДС było potwierdzeniem kompromisu zawartego między tatarskimi elitami a władzą państwową. Z jednej strony organizacja życia religijnego wyznawców islamu została tak ukształtowana, że na szczyt islamskiej hierarchii mogły dostać się jedynie osoby absolutnie lojalne wobec władzy państwowej. Z drugiej jednak strony władze państwowe zapewniały sporą autonomię społeczności islamskiej w Rosji i zobowiązywały się do nieingerencji w jej wewnętrzne sprawy religijne, pozostawiając je w jurysdykcji ОМДС. Jak podkreślają współcześni rosyjscy badacze problematyki islamu na Powołżu i południowym Uralu, przedstawiciele orenburskiego muftinatu działali tak, aby zapewnić lojalność muzułmanów wobec władzy państwowej. Jednocześnie funkcjonowanie ОМДС stało się podstawą dla ukształtowania się tatarskiej tożsamości etniczno-narodowej. Organizacja ta była więc centrum duchowego życia muzułmanów Powołża jednoczącym rozproszone enklawy wyznawców islamu. Jak zwracają uwagę współcześni badacze, po ograniczeniu roli klasy tatarskich feudałów

najwyższym zwierzchnikiem (najwyższym autorytetem w interpretowaniu prawa islamskiego), a jednocześnie zastępcą sułtana w zakresie prawa islamskiego.

³⁵ Por.: Д.Н. Денисов, *Требования к кандидатам на мусульманские духовные должности в округе Оренбургского Магометанского Духовного Собрания (конец XVIII-начало XX века)*, „Вестник Оренбургского Государственного Университета” 2012, № 5 (141), s. 25-29 oraz А.Ю. Хабутдинов, *История ОМСД (1788-1917): институты, идеи, люди*, Нижний Новгород 2010.

nie istniała żadna grupa społeczna, która mogła przejąć rolę elity polityczno-kulturowej. Funkcję taką zaczął więc pełnić ОМДС³⁶. Powołaniu tej instytucji przyświecały trzy podstawowe cele: 1) zaszczepienie wśród ludności muzułmańskiej lojalności wobec państwa; 2) likwidacja wpływów imamów i ulemów nieposiadających oficjalnego statusu, a znajdujących się na terenach pod jurysdykcją cesarstwa; 3) przekształcenie islamu na Powołżu i południowym Uralu w oficjalną religię państwową.

Jurysdykcji ОМДС podlegali wszyscy wyznawcy islamu w Rosji z wyjątkiem *Таврической области*, która miała osobny status potwierdzony drugim z rozporządzeń Katarzyny II dotyczących organizacji życia religijnego muzułmanów Rosji. Związane to było z faktem, iż pośród rosyjskich muzułmanów tylko mieszkańcy Krymu posiadali autonomiczne i silne struktury religijnej władzy. Mufti Krymu z siedzibą w Kaffie (Teodozja) był prawodawcą religijnym i ze względu na swoją rangę zajmował drugie, po chanie, miejsce w organizacji państwowej Chanatu Krymskiego. Był on do pewnego stopnia niezależny od chana krymskiego, gdyż za swoje działania ponosił odpowiedzialność przed sułtanem. Po przyłączeniu Krymu do Rosji przedstawiciele miejscowego duchowieństwa prowadzili agitację mającą na celu przekonanie krymskich Tatarów do emigracji do Turcji. Aby przeciwdziałać takiej działalności, zarządzający Krymem książę Potiomkin wydał rozporządzenie o wydaleniu z Krymu wszystkich duchownych podejmujących działania skierowane przeciwko państwu rosyjskiemu. Jednocześnie generał-gubernator Krymu³⁷ podjął decyzję o przeniesieniu siedziby muftiego z Kaffy do Symferopola. W Kaffie zamknięto wszystkie meczety. Duchownych muzułmańskich przeniesiono w inne części Krymu. W 1784 r. generał-gubernator *Таврической области* baron Osip Igelström zarządził przeprowadzenie spisu ludności, zgodnie z którym na terenie obwodu znajdowało się: 1474 tatarskie wsie, około 73 tys. mężczyzn oraz 1518 meczetów, a także 58 wsi chrześcijańskich z 33 cerkwiemi istniejącymi i 25 zniszczonymi. Uwzględniając osobny status Krymu, Katarzyna II wyłączyła jego obszary spod jurysdykcji muftiego ОМДС, tworząc podstawy dla osobnej instytucji, jaką było *Магометанские Духовное Правление Таврической Области* (ТМДП). Tym samym caryca starała się wypełnić swoje zobowiązania, które zawarła w manifeście o przyłączeniu Krymu do Cesarstwa Rosyjskiego. Wyzaczyła na zwierzchnika krymskich Tatarów muftiego Syeda Mehmeda (Сейт Мегмет), który miał być odpowiedzialny za organizację i nadzór nad życiem religijnym muzułmanów Krymu. Katarzyna II zezwoliła na stosowanie prawa miejscowego do rozwiązywania niektórych sporów oraz zwolniła z obowiązków podatkowych muzułmańskie duchowieństwo, ale jednocześnie zwracała uwagę, iż zadaniem muftiego na Krymie było utwierdzenie wiernych w lojalności i posłuszeństwie wobec państwa. Pierwsze wybory muftiego przez krymskich Tatarów zostały przeprowadzone w 1806 r., już po śmierci carycy.

³⁶ А.Ю. Хабутдинов, *Институты российского мусульманского...*, s. 10.

³⁷ W styczniu 1784 r. ukazem carycy Katarzyny II *Об устройстве Таврической области* na terytorium chanatu krymskiego została utworzona nowa jednostka administracyjna cesarstwa *Таврическая область* z centrum w mieście Quarasuvbazar (Карасыбазар, od 1944 r. Белогорск). W tym samym roku centrum prowincji zostało przeniesione do Symferopola.

Dwa rozporządzenia Katarzyny II określiły podstawową strukturę organizacji muzułmańskiego duchowieństwa w Cesarstwie Rosyjskim. Decyzje carycy stały się istotą a polityki państwa wobec wyznawców islamu i zostały potwierdzone przez jej następców w dwóch aktach prawnych *Уставах духовных дел иностранных исповеданий* z 1857 i 1897 r., które przetrwały do kwietnia 1905 r. Celem strategii wobec islamu było stworzenie „lokalnych”, „rosyjskich” struktur administracyjnych, za pomocą których duchowieństwo islamskie zostałoby włączone do państwowej biurokracji, zapewniając lojalność rosyjskich muzułmanów i odseparowując ich od wpływów zewnętrznych (głównie tureckich). Katarzyna II chciała przede wszystkim ustanowić mechanizm umożliwiający kontrolowanie duchownych muzułmańskich, a pośrednio ludności wyznającej islam. Zarówno *Dekret o tolerancji*, ukazy mające na celu poprawę statusu Tatarów, jak i akty regulujące organizację życia religijnego muzułmanów miały cel propaństwowy i były wyrazem pragmatycznej polityki carycy wobec prowincji państwa.

Okres panowania Piotra I i Katarzyny II jest szczególnie istotny dla historii islamu na terytorium Cesarstwa Rosyjskiego. Piotr I stworzył fundamenty nowoczesnej organizacji administracyjno-politycznej kraju, ale jednocześnie w imię interesów państwa (jego jednolitości) starał się ograniczyć rolę islamu. Za panowania Katarzyny II nastąpiła zmiana polityki wewnętrznej cesarstwa wobec muzułmanów. O ile do połowy XVIII w. dominowała polityka ukierunkowana na ograniczenie praw wyznawców islamu i ich chrystianizację, o tyle caryca zapoczątkowała politykę tolerancji religijnej i autonomii religijnego życia muzułmanów. Polityka ta była podyktowana głównie względami praktycznymi (uspokojenie sytuacji na Powołżu i Krymie), ale jednocześnie doskonale wpisywała się w ideologię oświeconego absolutyzmu i obraz oświeconej monarchii, jaki próbowała budować Katarzyna II. Za jej rządów doszło do kompromisu pomiędzy władzą a poddanymi wyznającymi islam. W zamian za lojalność wobec władzy państwowej Katarzyna II zapewniała autonomię życia religijnego. Jej akty prawne poświęcone statusowi ludności muzułmańskiej oraz ich organizacji religijnej stanowiły podstawę polityki caratu aż do rewolucji 1905 r. Niezależnie od tego, iż polityka tolerancji religijnej Katarzyny II do pewnego stopnia wpływała z ideologii oświeceniowej, to jednak najważniejszą podstawą nowej polityki było przekonanie o jej funkcjonalności dla rosyjskiego imperium. Dla carycy i jej następców zakres tolerancji religijnej zależał od oceny jego użyteczności dla państwowości rosyjskiej i to stanowiło podstawowy wyznacznik wszelkiej polityki konfesyjnej caratu. Polityka władz carskich w odniesieniu do nieprawosławnych konfesji oraz wobec wyznawców islamu była pragmatyczna na tyle, by zapewnić osiągnięcie ważnych celów – zapewnienie stabilności i spójności wewnętrznej, a dzięki temu finansowo-terytorialny rozwój państwa. Niemniej jednak symbol Rosji stanowiło prawosławie (religia władcy), a konwersja na nie uchodziła za wyraz szczególnej lojalności wobec cara.

Działalność Piotra I i Katarzyny II wobec muzułmanów jest interesująca z punktu widzenia badań dotyczących kształtowania się polityczno-prawnego systemu wieloetnicznego państwa rosyjskiego. To za ich rządów próbowano tworzyć pierwsze nowoczesne instytucje imperium i wypracować jednolity system administracyjno-

-polityczny spajający Cesarstwo Rosyjskie. Za rządów Katarzyny II podstawą polityki wewnętrznej państwa stała się tolerancja religijna i uznanie islamu za wewnętrzny element państwowości rosyjskiej, a jednym z elementów tej polityki stanowiła współpraca z lokalnymi elitami w zamian za lojalność wobec interesów państwa. Jednakże ani Piotrowi, ani Katarzynie nie udało się rozwiązać problemów zarządzania złożonym organizmem polityczno-społecznym. W drugiej połowie XIX w. powiększająca się w wyniku dalszych podbojów mozaika narodowościowo-terytorialna stanowiła wciąż wielkie wyzwanie dla działaczy państwowych. Był to problem praktyczny, który komplikował zarządzanie państwem i hamował jego rozwój polityczny. Większa część rządzącej elity (i to zarówno wśród konserwatywistów, jak i w obozie reformatorsko-liberalnym) uważała, że jedynym sposobem jest ujednoczenie wewnętrzne Rosji, tak by te same rozwiązania instytucjonalne można stosować w skali całego państwa bez obaw, że zostaną one odrzucone lub wykorzystane sprzecznie z państwową racją stanu przez niedostatecznie zintegrowane grupy. Do końca istnienia Cesarstwa Rosyjskiego nie udało się jednak skutecznie rozwiązać wewnętrznych problemów, co było jedną z przyczyn jego upadku i pojawienia się „radzieckiej wersji” organizacji życia społeczno-politycznego.

Rozpoznanie historycznych tradycji i konsekwencji polityki czasów Piotra I i Katarzyny II wobec islamu ma istotne znaczenie dla zrozumienia współczesnych procesów zachodzących wewnątrz Federacji Rosyjskiej. Rosja zagrożona w latach dziewięćdziesiątych XX w. procesami dezintegracji musiała wypracować nową politykę wewnętrzną wobec zamieszkujących ją różnorodnych społeczności i grup etnicznych. W efekcie osłabienia władzy centralnej lokalne elity podjęły starania o zwiększenie swojej niezależności od centrum, często odwołując się przy tym do haseł narodowo-etnicznych. Kryzys centralnych organów władzy sprzyjał rozkładowi struktur politycznych i anarchizacji życia społecznego. Procesy suwerenizacji i regionalizacji groziły rozwojem procesów dezintegracyjnych i wewnętrznymi zaburzeniami. Szczególnie ujawniła to wojna w Czeczenii.

Władze centralne musiały rozwiązać problem regionalnych separatyzmów, szczególnie silnych w regionach zamieszkiwanych przez wyznawców islamu, takich jak Baszkiria, Tatarstan czy też republiki północnego Kaukazu (Czeczenia). Odejście w latach osiemdziesiątych XX w. od propagowania ateizmu przy udziale instytucji państwowych i wprowadzona swoboda kultu religijnego spowodowały odbudowę życia religijnego i rozwój wspólnot religijnych. „Islamskie odrodzenie” stało się częścią szerszego procesu odchodzenia w Rosji od rzeczywistości radzieckiej i poszukiwania nowych wartości, które mogłyby stać się podstawą odbudowy społeczeństwa. Rosyjskie elity polityczne ponownie stanęły przed koniecznością rozwiązania „problemu islamskiego”, tym bardziej że odrzucenie dotychczasowo dominujących wartości związanych z państwowością radziecką spowodowało odrodzenie zainteresowania religią i wypływającymi z niej wartościami. Wpływ islamu na życie polityczne stał się szczególnie istotny ze względu na emancypację w Rosji wyznawców islamu, określenie przez nich swoich interesów społeczno-politycznych, występowanie w regionach zamieszkałych przez muzułmanów rozlicznych konfliktów na tle religijnym i etnicznym oraz wpływ zagranicy na islam w Rosji. Polityka państwa

zmierzała w kierunku przyjęcia zasady, że w zamian za lojalność regionom zamieszkiwanym przez wyznawców islamu (i jego przywódcom) pozostawiony zostanie duży obszar autonomii³⁸. Islam oficjalnie został uznany za jedną z tradycyjnych dla państwa rosyjskiego religii, co znalazło swój wyraz w ustawodawstwie państwowym.

Odrodzenie islamskich tradycji i struktur islamskich organizacji religijnych stanowi ważną część transformacji współczesnego społeczeństwa rosyjskiego. Uważa się, że w najbliższym czasie rola i znaczenie islamu w Rosji będzie rosła. Rozwój i charakter relacji państwo-islam w dużym stopniu zależą nie tylko od państwa i jego instytucji, ale także od kierunku, w którym będzie zmierzało odrodzenie islamu w Rosji. Współcześni badacze islamu w Rosji zwracają uwagę, iż należy dążyć do tego, aby zwiększyć rolę „islamskiego komponentu” w funkcjonowaniu państwowych i regionalnych organów władzy oraz w organizacjach społeczno-politycznych. Tylko w ten sposób będzie można zapewnić rosyjskiemu społeczeństwu właściwy poziom politycznego, społeczno-ekonomicznego i intelektualnego rozwoju³⁹. Dlatego też w regionach zamieszkiwanych przez muzułmanów, jak chociażby republika Tatarstan, Baszkiria, Dagestan czy też Czeczenia, władza spoczywa w rękach przedstawicieli lokalnych elit. Takie praktyki zarządzania przetrzniętą polityczno-społeczną we współczesnej Rosji są recepcją praktyk władzy wypracowanych jeszcze w okresie становienia podstaw nowoczesnej formy organizacji państwa w ramach Cesarstwa Rosyjskiego.

Bibliografia

- Buhler P., *O potęgę w XXI wieku*, tłum. G. Majcher, Warszawa 2014
- Colás A., *Imperium*, tłum. J. Dobrowolski, Warszawa 2008
- Fisher A.W., *Enlightened despotism and islam under Catharine II*, „Slavic Review” 1968, vol. 27, nr 4
- Fukuyama F., *Historia tadu politycznego. Od czasów przedludzkich do rewolucji francuskiej*, Poznań 2012
- Lipset S., Rokkan S., *Party systems and voter alignments cross-national perspective*, New York 1967
- Marciniak W., *Rozgrabione imperium*, Kraków 2001
- Tansley S.D., *Nauki polityczne*, tłum. J. Gilewicz, Poznań 1997
- Tilly Ch., *The formation of national states in western Europe*, Princeton 1975
- Zajęczkowski W., *W poszukiwaniu tożsamości społecznej. Inteligencja baszkirska, buriacka i tatarska wobec kwestii narodowej w Cesarstwie Rosyjskim i ZSRR*, Lublin 2001
- Zenkovsky S.A., *A century of Tatar revival*, „American Slavic and East European Review” 1953, vol. 12, nr 3

³⁸ Por. P. Zuzankiewicz, *Elity władzy politycznej Tatarstanu*, Warszawa 2015, s. 117-186.

³⁹ Ф.М. Мухаметштин, *Ислам в современном российском обществе*, [w:] *Мусульмане изменяющейся России*, ред. Ю.М. Кобищанов, Москва 2002, s. 46.

- Zuzankiewicz P., *Elity władzy politycznej Tatarstanu*, Warszawa 2015
- Арапов Д.Ю., *Мусульмане России при Пемпе I*, „Рах Islamica” 2012, nr 1-2 (8-9)
- Арапов Д.Ю., *Россия и мусульманский мир*, [w:] *Сборник русского исторического общества, том. 7(155). Россия и мусульманский мир*, Москва 2003
- Арапов Д.Ю., *Система государственного регулирования ислама в Российской империи (последняя треть XVIII-начало XX в.*, Москва 2004
- Барковская Е.Ю., *Ислам и опыт государственного строительства в Российской империи*, „Ислам на Ближнем и Среднем Востоке” 2010, № 5
- Баскаков Н.А., *Русские фамилии тюркского происхождения*, Москва 1979
- Батунский М.А., *Россия и ислам*, t. 1-3, Москва 2003
- Гарипов Н.К., *Ислам и российская власть: функционирование религиозных институтов мусульман, Оренбургское магометанское духовное собрание и духовное развитие татарского народа в последней четверти XVIII-начале XX вв.*, ред. И.К. Загидуллин, Л.Ф. Байбулатова, Р.Р. Исхаков, Казань 2011
- Денисов Д.Н., *Требования к кандидатам на мусульманские духовные должности в округе Оренбургского Магометанского Духовного Собрания (конец XVIII-начало XX века)*, „Вестник Оренбургского Государственного Университета” 2012, № 5 (141)
- Екатерина II. Сочинения*, сост. и примеч. В.К. Былинина и М.П. Одесского, Москва 1990
- Ислам в Российской империи. Законодательные акты, описания, статистика*, сост. Д.Ю. Арапов, Москва 2001
- История Татарской АССР, т. 1: С древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции*, ред. Н.И. Воробьев, М.Х. Гайнуллин, Х.Г. Гимади и др., Казань 1955
- Крайсман Н.В., *Этноконфессиональные аспекты политики Российской империи в первой четверти XVIII в.*, „Вестник Казанского технологического университета” 2014, vol. 17, nr 16
- Мухаметштин Ф.М., *Ислам в современном российском обществе*, [w:] *Мусульмане изменяющейся России*, ред. Ю.М. Кобищанов и др., Москва 2002
- Ногманов А.И., *Российское законодательство второй половины 16-18 вв. как источник по истории татарского населения Среднего Поволжья и Приуралья*, Казань 1984
- Омельченко Н.А., *История государственного управления*, Москва 2013
- Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое*, СПб, 1836, t. VI
- Тагиров Э.П., *Народ в пути. История Татарстана в контексте мировой цивилизации*, Казань 2008
- Татарские мурзы и дворяне: история и современность. Сборник статей*, ред. Ф.Г. Тарханова и др., Казань 2010
- Хабутдинов А.Ю., *Институты российского мусульманского сообщества в Волго-Уральском регионе*, Москва 2013
- Хабутдинов А.Ю., *История ОМСД (1788-1917): институты, идеи, люди*, Нижний Новгород 2010

Хайрутдинов Р., *Татарская феодальная знать и русские дворянство: проблемы интеграции на рубеже XVIII-XIX вв.*, [w:] *Ислам в татарском мире: история и современность*, ред. С.А. Дюдуаньон, Казань 1996

Халитов Н.Х., *Памятники архитектуры Казани XVIII-начала XX веков*, Москва 1989

Худяков М.Г., *Мусульманская культура в Среднем Поволжье*, Казань 1922

Summary

Islam and the Russian Empire. From Peter the Great to Catharine the Great

From earliest times the Russian state, people, and culture have lived at crossroads. Through more than millennium of invasion and expansion, servitude and empire, Russia's people have met, confronted, absorbed, and repelled an unending stream of diverse civilizations. This paper analyzes the problem of confessional policy of the Russian Empire during the rule of Peter the Great and Catharine the Great. The paper considers the problem of interethnic and interfaith relations in Russia in the XVIII century. Policy of Catherine the Great concerning religious persecution and forced conversion of Muslim to Orthodoxy by her predecessors changed into the political toleration in the XVIII century becoming one of the principles of state formation.